

An Investigation of the Word “MEYZAR” in Bustān by Sa’adi

Ahmadreza Mansuri¹, Hossein Masjedi²

Received: 8/1/2025   Review: 6/4/2025   Accepted: 20/5/2025

Abstract

Evolved briefly, the word “MEYZAR” [meʔzar/meyzar] is used in many traditional Persian texts. For instance, Sa’adi uses this word twice in his book *Bustān*, which is defined as loincloth, trousers and similar meanings. However, the meanings provided by *Bustān* explications for the word “MEYZAR” are not correct for etymological, textual, sociological, and contextual reasons. Research on textual and metatextual evidence shows that such meanings must have been indicated in the margins of the verses. These equivalents borrowed from Arabic dictionaries create ambiguity. According to the evidence presented in this paper, this word means ‘turban,’ and we believe that the rest of the equivalents are just secondary. Studying the explications of Sa’adi poems by valuable commentators is an indication of their lexical mastery over Arabic language and Arabic clothing

---

¹ - Corresponding author, Lecturer, Department of Persian Language and Literature, University of Payame Noor, Tehran, Iran.

mansuri286@pnu.ac.ir   [orcid: 0009-0006-3667-9301](https://orcid.org/0009-0006-3667-9301)

². Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Payame Noor, Tehran, Iran.   Masjedi.hosein@pnu.ac.ir

culture rather than literary knowledge. Presenting evidence from different dimensions clarifies the meanings of the word so that ultimately both stanzas of *Bustân* are disambiguated.

Keywords: *Bustân, Meyzar/Me'zar, Ezār, Saadi's description of Bostan, classical Persian poetry.*

1. Introduction

This study focuses on the relationship between society and literature. For a better comprehension of Literary texts, we should investigate social, geographical, cultural and tribal evidence. As a result, the history of clothes is part of the social criticism of literature which explicates the mutual effects of society and literature on each other. Hence, this study collected different literary texts to investigate the most appropriate meaning of the word 'Meyzar' in *Bustân* by Sa'adi.

Research Question(s)

- 1- What is the meaning of MEYZAR in *Bustân* by Sa'adi?
- 2- What are the social, cultural and tribal pieces of evidence to determine the appropriate meaning of the word?

2. Literature Review

The word MEYZAR is used in literature with many different meanings, some of which are presented here. Dekhoda dictionary registers this inventory as "the turban or cloth that they wear around their head." (Vol. 13) while Nafisi provides two meanings for it: In its Arabic origin is "Abaya or Cloak, pajamas, or pants" and in its Persian origin, it is "turban."

Sokhan dictionary mentions that *meyzar* is originated from the Arabic word *me'zar*, which had been a cloth they wear around their waist or trousers (vol. 7; Meyzar inventory).

For the word '*izār*', two meanings are provided: First meaning deals with whatever people wear. Second meaning of this word relates to "the downward part of everything" (Vol. 1).

It seems that the dictionary inventories are influenced by Arabic dictionaries and reflect the historical date related to the dress code of some regions in Iran. In contrast, in most Iranian cultures including Lores, Kurds, Laks and Sistanies, different forms of the word *Meyzar* are considered as turban or what they wear around their head.

3. Methodology

This research follows a library as well as a sociological method. First, different meanings of the word *Meyzar* is searched in many dictionaries and literary texts. This means that the word may be used in different contexts, signifying many different meanings. Second, the word is investigated in different Iranian cultures to identify what meaning each culture or tribe provide for the word since the majority rule may be applied to this word.

4. Results

In this section, studies related to clothing, old texts, and general culture are presented to be able to conclude what the meaning of this word is in Bustān.

4.1. Studies related to clothing

The different functions of ‘*Meyzar*’ in clothing is presented in Table 1

Place	Meaning	Source
Shahr Ashoub,	What people wear when they want to bathe	Kharazmi (1364, p. 313)
Early Islamic periods	Headscarf, cloak for women	Manazer Ahsan (1369, pp. 56 & 57)
Pre-Islamic era	It had been evolved to wear around head for men and women with or without hat	Shahshahani (1374, pp. 16 -200)
Islamic countries	It had been a cloth that had been worn to cover face and body	Dozy (1359, pp. 24-37)
-	In dictionaries it means headcover or turban. It had been worn around the head to show power.	Mousavi (1397, pp. 50-59)

4.2. Evidence from old texts

Different functions of *Meyzar* in old texts is presented in Table 2

Meaning	Sources
When <i>Meyzar</i> and ‘ <i>izar</i> are used interchangeably	Modaberi (1370), Naserkhosrow (1368), Sana’i (1362), Beyhaghi (1362)
When <i>Meyzar</i> means headcover and turban	Sa’adi (1370), Asadi (1354), Khaleghi Motlagh (1363),

	Molavi (-), Ohadi Maraghe'i (1357), Kamal O-Din Esma'eil (1348), Jami (1368), Nezam Ghari (1359), Habib Khorasani (1361), Yaghma Jandaghi (1367), Bahar (1354)
<i>Meyzar</i> as what had been necessarily worn with turban	Meybodi (1389)
<i>Meyzar</i> used as pants	Sana'ei (1362), Khaghani (1375), Khajuye Kermani (581), Attar (1399)
<i>Meyzar</i> had been generally used as clothing or covering	Maghamat Hamidi (1362), Sana'i (1362), Adib Al-Mamalek (1312), Lotf Allah Ibn Abi Sa'eid (1371)

4.3. Contextual approach in popular culture

This section deals with two approaches towards popular culture:

1. From the perspective of textual and inter-textual cues and symbols that refer to etiquette within the social context.
2. From the perspective of the history of clothing and textiles of Iranian ethnic groups, and with attention to the words, phrases, and poems that exist within their cultural context.

Domain	Sources
Gambling	Shafi'ei Kadkani (1397), Sana'ei (1362), Molavi (1378), Majd Hamgar (1375), Yaghma Jandaghi (1367)
Bathhouse	Sana'ei (1359; 1362), Attar (1399), Ansari (1371), Monavar Mihani (1367), Forghani (1357)
Headcoverings	Bustān, Mousavi (1397), Noban (1378), Sharafkandi (1369), Kianoush (1392), Dopari (1379), Abdollahi et al (1395), Edmonds (1367)

5. Conclusion

The study concludes that the term "mizr" in Sa'di's Bustan should be interpreted beyond its literal meaning to encompass its symbolic and cultural significance. This broader understanding enriches the appreciation of the text's imagery and deepens our understanding of Persian culture. Further research is recommended to fully elucidate the etymological connections and historical usage of "mizr" and related

terms. Lastly, it should be born in mind that the word “meyzar” is used as turban or what men wear around their head in most Iranian accents and dialects.

References

(In Persian)

- Abdollahi, Adel; Rostam-Ali-Zadeh, Vali-ollah & Ghane, Bashir; “Socio-cultural grounds of economic actions among women and their consequences”; *Journal of Sociological Studies*, Issue 48, 1395 [2016], pp. 123-142.
- Adib Al-Mamalik Farahani, *Complete Divan (Book of poems)*, Edited by Vahid Dastgerdi, Tehran: Armaghan, 1312 [1931].
- Aflaki, Ahmad bin Akhi, *Manaqib Al-‘Arifin*; collected by Tahsin Yazji, Tehran: Donyaye Ketab, 1357 [1979].
- Al-Meybodi, Rashid al-Din; *Kashf al-Asrar wa idat al-abrar*; Collected by Ali-Asghar Hekmat; Tehran: Amir Kabir, 1389 [2010].
- Ansari, Ghasemi, “Five texts in Ghalandari”; *Journal of Yaghma, Rememberance to Habib Yaghma’ei*, Collected by Iraj Afshar and Ghodrat Allah Roshan; Tehran: Iran Publishers, vol. 32, Spring 1371 [1992], pp. 261-282.
- Anvari, Hasan; *Sokhan Dictionary*; Tehran: Sokhan, 1381 [2002].
- Asadi Tusi, Ali bin Ahmad, Garshaspnameh, Collected by Habib Yaghma’ei, Tehran: Tahuri. 1354 [1975].
- Attar Neishabouri; *Elahi Nameh*; Edited and Introduced by Mohammad-Reza Shafi’ei-Kadkan, Ninth Edition, Tehran: Sokhan, 1399 [2020].
- Bahar, Mohammad Taghi; *Divan*, Vol. 1; Tehran: Amir Kabir, 1354 [1975].
- Bakharzi, Yahya; *Awrād al-Ahbāb wa Fusūs al-Adāb*; Collected by Iraj Afshar, Tehran: Daneshgah, 1345 [1966].
- Beyhaghi, Abolfazl; *The history of Beyhaghi*; Collected by Ghani-Fayyaz, Tehran: Khaju, 1362 [1983].
- Braumān, Meyer M.; “The origin of the word *Vazir*”; Translated by Ali-Ashraf Sadeghi; *Farhang-Ban Quarterly*, Year 2, Issue 6, 1399 [2020], pp. 68-73.
- ; *The history of Mas’oudi*; Collected by Mohammadreza Yusefi, Qom: University of Qom, 1384 [2005].
- Dehkoda, Ali-Akbar; *Persian dictionary, vol. 8 & 13*; Tehran: Tehran University Publishers, 1373 [1994].
- Dozy, R.P.A.; *Dictionary of Muslim clothing*; Translated by Hosseinali Heravi, Tehran: The Publication and Translation of Books’ Company, 1359 [1980].
- Du Bois, Baron; Edmonds, Cecil John & Minorsky, Vladimir; *Two Travelogues about Lorestan*; Translated by Sekandar Aman-olahi Baharvand & Leili Bakhtiar, Tehran: Babak, 1362 [1983].

- Dupree, Louis; *Afghanistan: History and geography*; Translated by Ja'far Rasouli, Qom: Translator Publishers, 1379 [1999].
- Edmonds, Cecil J., *Kurds, Turks and Arabs*; Translated by Ebrahim Yunesi, Tehran: Ruzbahan, 1367 [1988].
- Farrokhi Sistani; *Collection of poems*; Tehran: Ministry of Information and Tourism, 2535.
- Fazel, Mahmoud; "Amameh [Turban]"; *Journal of Art and People*, Issue 157, Autum 1354 [1975], pp. 8-14.
- Forghani, Sa'eid-e-Din Sa'eid; *Masharigh al-Ddarari*; Edited and Introduced by Seyyed Jalal al-Din Ashtiani, Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad Publishers, 1357 [1975].
- Ghari-Yazdi, Nezam al-Din Mahmoud, *Divan albasse (Collection of clothings)*; Collected by Mohammad Moshiri, Tehran: Authors and Translators' Company, 1395 [2016].
- Ghashiri, Abolghasem; Translation of Ghashirieh Thesis; Edited by Badi' al-Zaman Foruzanfar, Tehran: Elmi-Farhangi Publishers, 1361 [1982].
- Ghazali, Mohammad; *Ihya Olum o-Din (enlivening the religious knowledge)*; Translated by Moayyed-o-Din Mohammad Kharazmi, Collected by Hossein Khadiv Jam, Tehran: Elmi-Farhangi Publishers, 1364 [1985].
- Goharin, Seyyed Sadegh. *Dictionary of Words and Expressions in the Masnavi*. Tehran: Zavar, 1362 [1983].
- Gol-Abedi, Fatemeh; Basiri, Mohammad Sadegh & Sarfi, Mohammad Reza; "The criticism of one lyric poem of Molana based on the theory of critique of the imagination of Gilbert Duran"; *Journal of Practical Rhetoric and Rhetorical Criticism*, Vol. 3, No. 2; Issue 6, 1397 [2018], pp. 78-90.
- Habib Khorasani, Haj Mirza; *Collection of Poems*; Collected by Ali Habib, Tehran: Zavar, 1361 [1982].
- Hamawi, Yaghut; *Mu'jam al-Udabā' (Dictionary of Literary Figures), First Edition, Section 4*, Dar al-Gharb al-Islami, 1414 [1994].
- Hamid al-Din Balkhi; *Maqāmāt-e Hamidi*; Tehran: Co-operative and International Publishing Company, 1362 [1983].
- Hasandust, Mohammad; *Etymological dictionary of the Persian language, vol. 2*; Tehran: Persian Language and Literature Academy Publications Group, 1393 [2014].
- Ibn Battuta, *Safarnameh (Travelogue)*, Translated by Mohammad Ali Movahed, Tehran: Franklin, 1348 [1969].
- Ibn Manzur, Muhammad Ibn Mokrim, *Lisan Al-Arab (Arabic Language)*, Section 4, Beirut, Dar Sader, 1414 [1994].
- Jami, Nur al-Din 'Abd al-Rahmān; *Nafhāt al-Uns min Ḥadrāt al-Quds (Perfumes of fellowship from the holy precincts)*; Edited by Mahmoud Abedi, Tehran: Etela'at, 1375 [1996].
- Kamal al-Din Esmā'il Esfahani. *Divan (Collected Poems)*. Edited by Hossein Bahr-ol-'Olumi. Tehran: Dekhoda Bookstore, 1348 [1969].
- Karami, Mohammad Hossein; "The ancient wedding feast of the bride"; *Journal of Poetry*, Issue 22, Spring 1377 [1998], pp. 9-99.

- Kashani, Aboltaleb. *Divan (Collected Poems)*. Edited by Hossein Partov Beyza'ei. Tehran: Sana'ei, 1387 [2008].
- Keshvari, Kianoush. "Folkloric literature and its role in Lorestan culture"; National Conference on the Evolution of Lorestan's Vernacular Literature, 1392 [2013].
- Khaghani Shervani, Afzal o-Din; *Divan (Collection of poems)*; Edited by Jalal e-Din Kazazi, Tehran: Markaz Publications, 1375 [1996].
- Khajuyeh Kermani; *Divan (Collection of poems)*; Introduction by Mehdi Afshar, Tehran: Zarrin Publishers.
- Khalaf Tabrizi, Mohammad Hossein; Burhan Qati'; Collected by Mohammad Mo'ain, Third Edition, Tehran: Amir Kabir, 1357 [1979].
- Khaleghi Motlagh, Jalal; "A stroll through Garshasp-nameh (1)"; *Journal of Iran Nameh*, Spring 1362 [1983], Issue 3.
- Lotf-ollah ibn Abi-Sae'eid, Jamal-e-Din; *States and speeches of Abu-Sae'ed Abolkheir*; Edited by Mohammad-Reza Shafi'ei Kadkani, Tehran: Agah Publishers, 1371 [1992].
- Lotfi, Ali-Reza; Masjedi, Hossein; *Encyclopedia of bathhouse*; Tehran: Ketabe Aban Publishers, 1393 [2014].
- Ma'dankan, Ma'sumeh. The Ancient Bride's celebration. Tehran: Markaz-e Nashr-e Daneshgahi, 1382 [2003].
- Majd-e Hamgar Yazdi. *Divan (Collection of poems)*. Edited by Ahmad Karami. Tehran: Mā Publishers, 1375 [1996].
- Manazer Ahsan, Mohammad; *Social life in the Abbasid Caliphate*. Translated by Mas'oud Rajabniya. Tehran: Elmi-Farhangi Publishers, 1369 [1990].
- Manuchehri Damghani; *Divan (Collection of poems)*; Collected by Seyyed Mohammad Dabir-Siaghi, Tehran: Zavar, 1375 [1996].
- Modbberri, Mahmoud. *Poets Without Divans (Collection of poems)*. Tehran: Panus, 1370 [1991].
- Molavi, Jalal al-Din Mohammad; *The collected poems of Shams/ The great Divan*. Edited by Badi al-Zaman Roruzanfar. Tehran: Amir Kabir, 1378 [1999].
- ; Masnavi Manavi; Collected by Reynold Nickelson.
- ; *Fihe Mā fih*; Collected by Badi al-Zaman Foruzanfar, Tehran: Amir Kabir, 1362 [1983].
- Mousavi, Seyyed Jalal; "References and conceptualizations of turban and turban-wearing in Persian literature." *Journal of Literary Studies*, Vol. 16, no. 66, 1398 [2019], pp. 143-180.
- ; "Disrobbing: Forms and reasons"; *Journal of Culture and Folk Literature*, Vol. 6, no. 19, 1397 [2018], pp. 47-69.
- Nafisi, Ali-Akbar; *Nafisi dictionary (Nazem al-Ateba)*; vol. 5, Tehran: Khayyam Bookstore, 2535.
- Naser-Khosro; *Divan (Collection of poems)*. Edited by Minavi and Mohaghegh. Tehran: University of Tehran Publishers, 1368 [1979].
- Noban, Mehr al-Zaman; "Traditional clothing of Ilam Province"; *Book of Moon and Art Journal*, Winter 1378 [2008], Issues 17 & 18, pp. 9-36.

- Ohadi Maraghi, Rokn al-Din; *Complete Divan*; Collected by Sa'eid Nafisi, Tehran: Amir Kabir, 1375 [1996].
- Parivash, Mohsen & Mohammadi, Zekarollah; "Sociological Analysis of "Shahr-Āshub-ha" as a local rhymed history in the Timurid era"; *Journal of Literary Textual Studies*, Issue 77, 1397 [2018], pp. 67-92.
- Propp, Vladimir, *The historical roots of the fairy tale*, Translated by Fereyduun Badre'ei, Tehran: Tusan, 1371 [1992].
- Ragheb, al-Isfahani; *Al-Mufradat fi Gharib al-Quran*. Beirut: Dar al-Shamiya, 1412 [1992].
- Rampuri, Ghias o-Din Mohhamad; *Ghiath al-Lughat*; Edited by Mohhamad Dabir Siaghi; Cobributed by Mansur Servat, Tehran: Amir Kabir, 1363 [1984].
- Reza'ei Bagh-Bidi, Hasan; "Review of Some Loanwords from Hindi in Persian Poetry"; *Persian Academy Quarterly*, Issue 8, 1375 [1995], pp. 103-116.
- ; "Features of the Linguistic Characteristics of the Persian Diatessaron, a 7th-Century Text"; *Mirror of Heritage*, Issue 42, 1387 [2008], pp. 7-23.
- Sa'adi; *Bustān*; Edited by Gholamhossein Yusefi, Tehran: Kharazmi Publishers, 1363 [1984].
- ; Collected by Khalil Khatib Rahbar, Tehran: Safi Alishah, 1374 [1995].
- ; Edited by Mohammad Khaza'eli, Tehran: Javidan Publishers, 1375 [1996].
- ; Collection of poems; Collected by Mohammad-Ali Forughi, Tehran: Amir Kabir, 1365 [1986].
- ; Collected by Kamal Ejtema'ei Jandaghi, Tehran: Sokhan, 1383 [2004].
- ; Tehran: Mohammad Publishers, 1370 [1991].
- Sana'ei, Majdud bin Adam; Collection of poems; Collected by Modarres Razavi, Tehran: Sana'ei Publishers, 1362 [1983].
- ; *Makatib of Sana'ei*; Collected by Nazir Ahmad, Tehran: Ketab Farzan Publishers, 1362 [1983].
- ; *Hadighat al-Haghighah*; Edited by Modarres Razavi, Tehran: University of Tehran Publishers, 1359 [1980].
- Sharafkandi, Abo-Rahman; *Kurdish-Persian dictionary*; Tehran: Soroush, 1369 [1990].
- Shafi'ei Kadkani, Mohammad-Reza; "Ayyari and Shattari in a Very Old Document"; *Journal of New Literary Studies*, Issue 200, Spring 1397 [2018], pp. 1-16.
- Shahshahani, Soheila; *The history of headcover in Iran*; Tehran: Modaber Publishers, 1374 [1995].
- Torabi, Aliakbar; *Sociology of Persian literature*; Tabriz: Foruzesh, 1383 [2004].

-----; The seven thrones; Edited by Morteza Modarres Gilani,
Tehran: Sa'adi, 1368 [1989].

Va'ez Ghazvini, Mola Mohammad Rafi'; *Divan (Collection of poems)*;
Collected by Seyyed Hasan Sadat Naseri, Tehran: Journalistic Institute of
Ali-Akbar A'lami, 1359 [1980].

Wellek, René; *Theory of literature*; Translated by Zia Movahed & Parviz
Mohajer, Tehran: Elmi-Farhangi Publishers, 1373 [1994].

Yaghmai Jandaghi; *Divan of collected poems*; Edited by Seyyed Ali Alle-
Davood. Tehran: Tus Publishers, 1367 [1988].

فصلنامه

سال ۲۲، شماره ۸۹، پاییز ۱۴۰۴، ص ۱۲۹-۱۵۲

مقاله پژوهشی

DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.22.89.129>

واژه «میزر» در بوستان و نقد و بررسی شروح آن

احمدرضا منصوری*؛ دکتر حسین مسجدی^۲

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۱۰/۱۹ بازنگری مقاله: ۱۴۰۴/۱/۱۷ پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۲/۳۰

چکیده

واژه میزر/ میزر در بسیاری از متون کهن فارسی به کار رفته و تطوّر معنایی مختصری داشته است؛ از جمله در بوستان سعدی دوبار به کار رفته است که همه شروح بوستان آن را لنگ، شلوار و معادل آن معنا کرده اند. در صورتی که با بررسی بسیاری از شواهد متنی و فرامتنی، این معانی بهتر بود در حاشیه ابیات می آمد. در کل به دلایل گوناگون ریشه شناسختی، متن شناسختی، جامعه شناسختی و بافتاری، معانی ای که برای میزر در شروح بوستان آمده است درست و روشن نیست و به توضیح قاموس عرب می گراید که موجد اختلال مفهومی می شود. طبق قراینی که در مقاله ارائه شده، معنای دستار و عمامه در شرح این واژه مناسب و صریحتر است. نویسندگان بر این اعتقادند که معانی ای که در شرح این واژه در بوستان آورده اند در جایگاه معانی ثانوی شایسته تر است. مطالعه توضیح ابیات سعدی نشان می دهد که شارحان گرانمایه، بیش از هر معلوماتی از تسلط واژه شناسی خویش در قلمرو زبان عربی و فرهنگ پوشاک آن ممالک بهره برده اند. در این

۱۲۹

فصلنامه پژوهشهای ادبی سال ۲۲، شماره ۸۹، پاییز ۱۴۰۴

۱. مربی گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. - نویسنده مسئول

mansuri286@pnu.ac.ir

orcid: 0009-0006-3667-9301

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

Masjedi.hosein@pnu.ac.ir

Copyright© 2025, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-

جستار سعی شده‌است با ارائه دلیل از زوایای مختلف، مرز باریک معانی این واژه مشخص و معانی دو بیت بوستان بی‌ابهام شود.

کلیدواژه‌ها: مئرز/ میزر، بوستان، ازار، شرح بوستان سعدی، شعر کلاسیک فارسی.

۱. مقدمه

گفته‌اند: «جامعه‌شناسی ادبیات، شناخت علمی آثار ادبی و بررسی پیوندها و بستگی‌های متقابل ادبیات با دیگر مظاهر زندگی اجتماعی است» (ترابی، ۱۳۸۳: ۲۷). همان‌گونه که «رایجترین شیوه یافتن روابط بین ادبیات و جامعه، مطالعه آثار ادبی به عنوان مدارکی اجتماعی و تصاویری فرضی از واقعیات اجتماعی است» (ولک، ۱۳۷۳: ۱۱۰)، می‌توان گفت عکس آن هم صادق است؛ یعنی برای گشودن برخی از مشکلات متنی باید به شواهد اجتماعی و عصری متوسل شد بویژه در شعر که با این زمینه‌ها درآمیخته‌تر است. گوتفرید هردر^۱ -شاعر و منتقد و فیلسوف آلمانی (۱۸۰۳-۱۷۴۴)- معتقد بود که شعر صرفاً از طریق توجه به بافت و زمینه جغرافیایی و قومی و فرهنگی آن قابل درک است (پرپ، ۱۳۷۱: ۱۶).

یکی از این دست، تاریخ لباس است که بخشی از نقد اجتماعی ادبیات را شکل می‌دهد و تأثیر و تأثر متقابل ادبیات و جامعه را تبیین می‌کند؛ از این رو، هیپولت تن، گئورگ کایزر، برتولت برشت، ژان پل سارتر و آلبر کامو از زمره اندیشمندانی بودند که ادبیات را محصول زمان، محیط اجتماعی و نژاد می‌دانستند. به هر رو، یکی از نمودهای این مسئله، واژه مئرز یا میزر است که در شروح، معنایی دوگانه پیدا کرده و حتی در معتبرترین شرحها نیز معنایی ناصواب یافته‌است.

این پژوهش بر اساس بررسی داده‌های مختلف متون ادبی و تحقیقی گوناگون شکل گرفته‌است تا مناسبترین معنای میزر را در بوستان ارائه کند.

غیر از آنچه در فرهنگهای لغت عربی و فارسی و محلی آمده‌است، پژوهشی یافت نشد که به این موضوع مستقیم بپردازد؛ ولی می‌توان به این مقالات اشاره کرد: «ریشه واژه وزیر» از براومان، ترجمه علی‌اشرف صادقی؛ دو مقاله از سید جلال موسوی با عناوین «بی دستار شدن، اشکال و دلایل» و «اشارات و مضمونهای دستار و دستاربندی در ادب فارسی». کتابهایی که موضوع پوشاک ایرانیان را بررسی کرده‌اند نیز به پیشبرد این جستار

واژه «میزر» در بوستان و نقد و بررسی شروح آن
کمک کرده‌اند.

۲. بیان مسئله

سعدی در بوستان در دو بیت، واژه «میزر» را به کار برده‌است: یکی در باب دوم (احسان) درباره فرزند ناباب مرد بخیلی که سرمایه انباشته پدر را یکباره بر باد داد:
کز این کم‌زنی بود ناپاکرو کلاهش به بازار و میزر گرو
(سعدی، ۱۳۶۳: ۹۵)

یوسفی در حاشیه این بیت نوشته‌است: «در عربی مئزر به کسر اول به معنی پارچه‌ای که به کمر بندند، ازار. بیت ۲۰۹۸ نیز دیده شود. معنی بیت در اینجا این است که وی از آن گونه بدآوران در قمار و دغلبازان بود که کلاه و شلوارش در بازار به گرو رفته بود» (همان: ۲۹۴).

تصور کلاه ازدست دادن محتمل است؛ اما دومی را فقط امروزه در داستانهای گروتسک^۲ و مانند آن باید سراغ گرفت. نیز می‌توان در توجیه توضیح شارحان این بیت گفت که با قرینه دانستن «ناپاکرو» با «میزر»، معنای شلوار، اشاره‌ای هزل‌گونه به رفتار آن قمارباز دارد اما چرا شارحان به این نکته اشاره‌ای نکرده‌اند؟ پس مقصود از میزر باید چیز دیگری باشد. یوسفی جای دیگری نیز در مقاله‌ای با عنوان «واژه‌نامه تاریخی پوشاک ایران» ذیل ازار یا ایزار آورده‌است: «پارچه‌ای بلند و مستطیل شکل که همچون لنگ یا دامنی پیچانده شده، پوشیده می‌شد» (یارشاطر، ۱۳۸۳: ۳۷۵).

بیت دیگر در باب چهارم (در تواضع) آمده است:

که فردا شود بر کهن میزبان به دستار پنجه‌گرم سر گران
(همان: ۱۱۹، بیت ۲۰۹۸)

یوسفی در حاشیه این بیت نیز نوشته‌است: «معنی این بیت این است که بر اثر بر سر نهادن دستار قاضی فردا با کهنه پوشان (کهنه شلواران) سرم گران خواهد شد؛ یعنی با آنان تکبر خواهد نمود» (همان: ۳۲۸).

شارحان دیگر بوستان هم همگی آن را «شلوار» و «زیرشلوار» معنا کرده‌اند (سعدی/ ناصح، ۱۳۷۴: ۳۲۶ و سعدی/ خزائلی، ۱۳۷۵: ۱۹۸)؛ حتی در حواشی چاپهای مختلف کلیات هم چیزی بیش از زیرجامه و «پارچه دور کمر» نوشته‌اند (سعدی/ فروغی، ۱۳۶۵: ۱۰۳۳ و سعدی/ جندقی، ۱۳۸۳: ۱۰۶۹).

در اینجا نیز باید پرسید که بین شلوار فقیهان و سرگرانی قاضی چه ارتباطی هست. اساساً آیا در گذشته، شلوار یا زیرشلوار قاضی یا فقیه دیده می‌شد که موجب وهن و تقلیل شخصیت باشد؟ قاعدتاً در این گونه مواضع، باید به سراغ تاریخ لباس رفت تا معلوم شود که لباسهای بلند در گذشته، نه تنها مانع می‌آمد که کیفیت شلوار فقیه یا قاضی معلوم باشد که حتی از مردمان عادی نیز ناپیدا بود.

البته این سخن به معنای بی‌ارج جلوه دادن شلوار نیست «و در میان جامه‌های سلطانی، شریفترین آنها شلوار بود» (ابن بطوطه، ۱۳۴۸: ۵۳-۱۵۱)؛ اما بحث این پژوهش در باب انتقال و تسری معنا از شیئی به شیئی دیگر است.

اینها همه با توجه به دلائل ذیل، معانی دور و ثانوی را در بافتار بیت توجیه می‌کند.

۳. بررسی اشارات فرهنگنامه‌های فارسی و عربی

موضوع این جستار به واژه «میزر/میزر» معطوف است؛ هرچند بلافاصله واژه «آزار» و «ایزار» را در متون ادبی به ذهن متبادر می‌کند و بیشتر کتابهای لغت نیز این دو را هم‌ریشه و گاهی مترادف دانسته‌اند.

دهخدا ذیل مدخل «میزر» از قول فرهنگهای ناظم الاطبا، آندراج، برهان و غیاث، آن را عمامه و دستار و مندیل معنی کرده که بر سر بندند و اتفاقاً همان بیت جوان قمارباز سعدی و بیت دیگری از وی را به عنوان شاهد مثال نقل کرده و در ادامه همین مدخل، «آزار» را به معنی زیرجامه و شلوار آورده‌است (ج ۱۳)؛ در جلد هشتم نیز ذیل مدخل «ساره» به نقل از فرهنگهای جهانگیری، برهان، انجمن‌آرا، آندراج، رشیدی و شرفنامه منیری این کلمه را نوعی فوطه و میزر(مئزر) و بیشتر پوشاک زنان هند(ساری) و هم‌چنین شال و چادر معنی کرده‌است.

نقیسی دو مدخل برای میزر در نظر گرفته‌است: یکی به صورت مئزر (me'zar) که آن را عربی دانسته و چادر و آزار و زیرجامه و فوته و لنگ معنایش کرده‌است و دیگری به صورت میزر (mayzar) که آن را واژه‌ای پارسی دانسته و عمامه و دستار و مندیل معنی کرده‌است (ناظم الاطبا: میزر).

غیاث اللغات درباره این واژه چنین نظری داشته‌است: بالفتح و حرف ثالث زای معجمه مفتوح، ته‌بند و چادر(از مدار و لطایف و کشف) و در برهان نوشته که میزر بر وزن قیصر، دستار و مندیلی که بر سر بندند و در منتخب رشیدی، بالکسر و یای معروف

واژه «میزر» در بوستان و نقد و بررسی شروح آن

به معنی زیرجامه و شلوار؛ در ادامه گفته است: ظاهراً میزr بالکسر و به یای معروف عربی است و بالفتح فارسی است چنانکه از صراح (الصراح من الصحاح؛ فرهنگ واژگان تازی به فارسی) مفهوم گردد.

به نظر می‌رسد اشارات این فرهنگها از یک سو تحت تأثیر قاموسهای زبان عرب و از سوی دیگر بازتاب‌دهنده داده‌های تاریخی فرهنگ پوشاک برخی از نواحی ایران‌زمین باشد.

فرهنگ بزرگ سخن، میزr / mizar را اسمی عربی (مئزر) و قدیمی دانسته و در دو معنای «پارچه‌ای که به کمر می‌بسته‌اند؛ لنگ» و شلوار آورده است (ج ۷: مدخل میزr). در مدخل نخستین «ازار» / 'zâ r / هم، علاوه بر همان دو معنایی که برای میزr ثبت شده، معنای پوشش و پوشیدنی (به طور مطلق)، درج گشته و دو شاهد مثال شایان توجه آمده است:

«فراش در وقت، آن مفرمه را در ازاری پیچید (نظام‌الملک ۱۳۹). گفت چه بر سر فگندی از ازار / گفت کردم آن ردای تو خمار (مولوی ۱/ ۱۲۳)».

این فرهنگ در مدخل دومین ازار، معنای مجازی «قسمت پایین هرچیز؛ ازاره» را ثبت کرده است (ج ۱). باید گفت که واژه «ازار» خارج از فرهنگ پوشاک، هنوز کاربرد دارد: ازار- که بنایان و معماران، اغلب آن را «هزاره» تلفظ می‌کنند- به سنگ‌نماهایی اطلاق می‌شود که پایین دیوارها برای منع رطوبت نصب می‌کنند.^۳ نکته این است که ازار در معماری به پایین ساختمان اشاره دارد و در پوشاک نیز اکثراً به پایین تنه.

اشتقاقیات فراوانی از ریشه اُزr (بیش از ۲۵ کلمه) در متون گوناگون آن زبان موجود است که ادبای فارسی را بر آن داشته است تا فرض عربی بودن واژه مئزر را محتمل و قویتر بدانند؛ از آن جمله چهار اسم آلت «مئزر، مئزره و مئزار و ازار».

قاموسهای عرب در شرح این مشتقات، غالباً به پوشش کل بدن و نیز نیرو گرفتن و مهیا شدن و معنای مجازی پرهیز نظر دارند: اُزr: اُزrَ به الشیء: أَحاط؛ عَنِ ابْنِ الْأَعْرَابِيِّ . وَالْإِزَارُ: مَعْرُوفٌ . وَالْإِزَارُ: الْمَلْحَقَةُ، يُدَكَّرُ وَيُؤْتَتْ... (ابن منظور، ۱۴۱۴: ج ۴، ص ۱۶) وَالْإِزْرُ وَالْمَنْزَرُ وَالْمَنْزَرَةُ: الْإِزَارُ؛ الْأَخِيرَةُ عَنِ اللَّحْيَانِيِّ . وَفِي حَدِيثِ الْاِعْتِكَافِ:

كَانَ إِذَا دَخَلَ الْعَشْرُ الْأَوَّلُ أَيْقِظُ أَهْلَهُ وَشَدَّ الْمَنْزَرَ؛ الْمَنْزَرُ: الْإِزَارُ وَكَتَبَتْهُ عَنْ اِعْتِرَافِ النَّسَاءِ وَقِيلَ أَرَادَ تَشْمِيرَهُ لِلْعِبَادَةِ . يُقَالُ: شَدَدْتُ لِهَذَا الْأَمْرِ مَنْزَرِي أَي تَشَمَّرْتُ لَهُ وَقَدْ ائْتَرَ

به وتَأَزَّرَ. وَاتَّزَرَ فَلَانُ إِزْرَةً حَسَنَةً وَتَأَزَّرَ: لَبَسَ الْمُنْزَرَ، وَهُوَ مِثْلُ الْجُلْسَةِ وَالرَّكْبَةِ، وَيَجُوزُ أَنْ تَقُولَ: اتَّزَرَ بِالْمُنْزَرِ أَيْضاً فَيَمْنُ يُدْغِمُ الْهَمْزَةَ فِي التَّاءِ، كَمَا تَقُولُ: اتَّمَمْتَهُ، وَالْأَصْلُ اتَّمَمْتَهُ. وَيُقَالُ: أُزِرْتَهُ تَأْزِيراً (همان).

«حتی إذا ما الليل أقبل ضمنا ... دون الإزار من العناق إزار» (الحموی، ج ۴، ۱۸۸۲). «ازر: أصل الأزر الإزار الذي هو اللباس، يقال إزار وإزاره ومئزر ويكنى بالإزار عن المرأة...» (الراغب الاصفهانی، ۱۴۱۲: ۱۶) ۴.

در فرهنگهای نواحی لر و کرد و لک و سیستان، متفقاً میزر به صورتهای میزر، میزه/ره، مزر و میسر در معنای عمامه و سربند و دستار آمده‌است و به همین معنا نیز کاربرد شفاهی دارد.

بر اساس معانی مضبوط در این فرهنگها و با رجوع به شاهدمثالهای آنها متوجه می‌شویم که بافتار مثالهای مدخلها در تعیین معنا نقش بسیار شاخصی دارد و این موضوع را در بخشهای دیگر این مقاله آشکارا می‌توان دید و نیز باید گفت که به‌رغم اینکه ازار بیشتر به پوشش پایین‌تنه اشاره می‌کند (رک مدخلهای مشتق مرکب از ازار)، همچنان تداخل معنایی بین میزر و ازار در فرهنگها و پیرو آن در شروح متون دیده می‌شود.

۴. دیدگاه پژوهشهای حوزه پوشاک در این زمینه

نکته درخور توجه، ویژگی مشترک ندوختگی (خیاطی نشدن) بسیاری از پوشاک میزری است؛ از جمله فوطه و این واژه را میزر هم معنی کرده‌اند که همچون لباس احرام و کفن و لنگ و چادر و ساره لباسی ندوخته و کاربرد سربند و دستار و عمامه به‌فراوانی داشته‌است:

چرا پیچد مگس دستار فوطه چرا پوشد ملخ رانین دیبا
(خاقانی، ۱۳۷۵: ۲ / ۱۰۹۱)

گاهی اصطلاحات به کار رفته در شهرآشوبها متضمن تحول مشاغل و اشیای مرتبط با یک شغل است؛ به عنوان نمونه در شهرآشوب سیفی بخاری، فوطه معادل دستار است که بر سر می‌بستند...؛ این در حالی است که در شهرآشوب لسانی، فوطه‌دار در حمام کار می‌کند و به مشتریان حمام فوطه می‌دهد (پریوش و محمدی، ۱۳۹۷: ۸۰ و ۸۱).

غزالی نیز حکم می‌دهد که «حرام است بر مردان در گرمابه رفتن مگر با میزر» (خوارزمی،

۱۳۶۴: ۳۱۳/۱ و نیز صفحات ۱۱۹، ۷۳۱/۲، ۳۳۵/۴، ۳۵۷/۴.

همین ویژگی ندوختگی می‌تواند عاملی باشد بر تنوع معنایی میزر؛ زیرا پارچه ندوخته از هر جنس، می‌تواند کاربردهای گوناگونی داشته باشد و در نتیجه، این پوشندگان هستند که میزر و مشتقات آن را تنوع و گسترش معنایی می‌بخشند.

پوشش سر مسلمانان عمدتاً در همه اصناف و طبقات عبارت بود از کلاه و دستار... باید یادآور شد که عباسیان با همه کلاه‌ها دستار می‌بستند تا از حدیث نبوی پیروی کرده باشند که فرموده اند: فرق میان مسلمانان با کافر، بستن دستار است با کلاه» (مناظر احسن، ۱۳۶۹: ۵۴).

در ادامه عمامه را با دستار مترادف معرفی کرده و کیفیت بستن آن را توضیح داده‌است (رک: همان، ۵۴ و ۵۵). «به گفته ابوالفرج اصفهانی و ابن جوزی عمامه از مشخص کنندگان عمده مرد بود و برداشتن عمامه در یک مجمع گونه‌ای تنبیه بود» (همان: ۵۵).

در ادامه به‌رغم اینکه از دید پوشاک عرب، ازار و مئزر را بیشتر پوششی مناسب بخش فرودینه معرفی می‌کند از کاربردهای دیگر ازار و مئزر، سرپوش زنان و شنل یاد کرده و در آخر نقل کرده‌است: «کسی که مئزر نمی‌پوشید او را بی فرهنگ تلقی می‌کردند» (همان: ۵۶ و ۵۷).

با نگاهی به تصاویر و توضیحاتی که در برخی از پژوهشهای پوشش سر آمده‌است، این گمان قوت می‌گیرد که میزر (دستار) برای مرد و زن، شکل تکامل‌یافته سربندهای گوناگون دوره‌های پیش از اسلام بوده‌است که به کلاه یا با کلاه و پوشش‌های دیگر سر می‌بستند یا می‌آویختند (رک، شهشانی، ۱۳۷۴: ۱۶-۲۰).

از منابع پژوهشی ممتازی که گویا در شروح به آن کم التفات شده، «فرهنگ البسه مسلمانان» است که هنوز پس از یک قرن بی‌بدیل است. رینهارت دُزی^۵ - مستشرق معروف هلندی - دو مدخل مفصل از این فرهنگ را به «ازار/ ایزار» و «مئزر/ مئزره/ مئزار» اختصاص داده‌است (نگ: دُزی، ۱۳۵۹: ۳۷-۲۴ و ۴۵-۳۷).

دزی با تبّحر و تسلّطی که بر زبان و ادبیات عربی داشت، مهمترین متون مربوط به فرهنگ عربی و اسلامی را بررسی کرده و این واژگان و اصطلاحات را در فرهنگ حجاز، مصر، مغرب، سوریه، اورشلیم و لبنان و از صدر اسلام تا دوره‌های خلافت بنی‌امیه و بنی‌عباس و پس از آن را کاویده‌است. تنها نکته مأسوف علیه پژوهش دزی این است که از منابع کهن فارسی نتوانسته‌است استفاده کند و از بلاد پارسی‌زبان، فقط معدودی از

شهرهای ایران، آن هم از طریق سفرنامه ابن بطوطه و یا قصه‌های هزار و یک شب در تحقیقات او منعکس است.

دزی در مجموع این پژوهش‌ها به این نتیجه می‌رسد که ازار عموماً روپوش یا چادر بزرگی بوده است که زنان شرق خود را با آن می‌پوشانیده‌اند و گاهی به شکل روسری و چهارقد و سربند، قبض یافته‌است. هم‌چنین در شکل جلباب و ملحفه نیز مطرح بوده‌است که عموماً سربند و تن پوش بوده، ولی گاهی در حکم پوشش نیم‌تنه و پایین‌پوش و حکم لُنگ امروزی را داشته‌است.

مئزر در همین پژوهش، گاهی به شلوار (إزار) تعبیر شده‌است؛ اما متونی که دزی نشان می‌دهد در مجموع این نتیجه را به‌دست می‌دهد که مئزر و ازار عموماً همان دستار و دستمال بزرگی است که برای همه قسمت‌ها کارآمد بوده و در برخی از متن‌ها موضوع بستن آن نیز تصریحاً آمده‌است: «و كان السلطان لابس جبّه صوف ابيض و علی رأسه مئزر ابيض ملفوفاً عمامهً صغيرةً بعد به مرخاه (سلطان جبّه پشمی سفیدی در بر و مئزر سفیدی بر سر داشت که به گرد یک عمامه کوچک بسته شده و یک سر آن به پشت سر آویزان بود).

علی‌اشرف صادقی در ترجمه‌ای آورده‌است: «أَزَرَ و وَازَرَ با فعل ZI' (ازر) در **عبری** قابل مقایسه است و معادل **عربی** آن ازار به معنی پوشش کمر و پشت و قسمت پایین بدن، شلوار است» و در نهایت فعل اصلی آن را در معنای تقویت کردن شخص با ازار و کمر بند درست دانسته است (براو مان/صادقی، ۱۳۹۹: ۶۹-۷۲). ترکیب «شدّ الأزار= شدّ المئزر» نیز به همین مفهوم است؛ یعنی یاری کردن و همّت ورزیدن.

حال این سؤال پیش می‌آید که آیا شلوار سبب تقویت و نیرو گرفتن می‌شود یا کمر بند. پاسخ آن بدیهی می‌نماید و معنی شلوار، هرچند در قاموس عرب و فرهنگ‌های لغت فارسی آمده‌است در مراتب ثانوی معنایی جای می‌گیرد و این در نتیجه گسترش معنایی است.

در کنار آنچه درباره «وزیر» آمد، نگاه به ریشه این واژه در زبان فارسی می‌تواند وجوه معنایی «مئزر» را کمی روشن‌تر کند: واژه «چیدن» در معنای مرتب کردن، که از čidan فارسی میانه به دست آمده‌است و در واژه «پرچین» (فارسی میانه: parčīn) نیز نمود دارد به اعتقاد برخی از پژوهشگران زبانهای باستان با واژه هندی «چیره» (در سنسکریت: čira)

واژه «میزر» در بوستان و نقد و بررسی شروح آن

همیشه است. چیره در برهان قاطع، دستاری است که بر سر پیچیده (خلف تبریزی، ۱۳۵۷: ۲۰۷۷/۴) و جزو واژه‌های دخیلی است که گاهی در متون متأخر هم بازتاب دارد؛ مانند دیوان کلیم:

آسمان بر سر از مه و خورشید چیره زردگر نمی‌بندد
در برخی از چاپهای مغلوط دیوان کلیم، چون متوجه این کلمه نشده‌اند، آن را به «چهره» تحریف کرده‌اند (کلیم، ۱۳۸۷: ۵۳۹). واژه سنسکریت čira به معنای تکه دراز و باریک از پوست درخت یا پارچه [قس: دستار] از ریشه čī (چیدن، انباشتن) از ریشه هند و اروپایی kyei به همان معناست که در اوستا به صورت kay باقی مانده است. مشتقات این ریشه در فارسی نو: گزیدن (از فارسی میانه Wizidan)، گزیر (چاره، علاج) (قس: فارسی میانه Wizir، Wizir داوری، حکم) وزیر (بسنجید با اوستا: vicira: تصمیم گیرنده، حکم کننده، چیدن) (رضایی باغ بیدی، ۱۳۵۷: ۱۰۸).
در فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی، «دستور» از ریشه /dasta-bara/ جزء اول به معنای توانایی و قدرت و جزء دوم به معنای حامل و برنده در زبان ایرانی باستان و /dastavar/ به معنای توانا و مقتدر، موبد و وزیر در زبان میانه است (رک: حسن‌دوست، ۱۳۹۳: ج ۲: ۱۳۲۰-۱۳۲۲).

دیدیم که در فرهنگنامه‌ها بروشنی، میزر/مئزر را دستار و عمامه نیز معنا کرده‌اند و در پژوهشها دستار منسوب به قدرت نیز هست و با توجه به مقام «زوری و زری» اشخاص «با قرار گرفتن در بالاترین قسمت بدن، این امکان را برای صاحب خود فراهم می‌کرد تا براحتی مقام و اقسام جلوه‌گریهای خود را در معرض دید دیگران قرار دهد»؛ بخشش آن به دیگران و گذاشتن آن بر سر شخصی دیگر، نشانه قوت و انتقال قدرت بوده است (موسوی، ۱۳۹۷: ۵۰-۵۹).

با توجه به مشتق دانستن مئزر از اُزر و بنا به نزدیکی معنایی دستار به میزر و نیز توضیحاتی که ذکر شد، دستار و عمامه همچون کمربند و مترادفاتش برخلاف شلوار، معنای قوت و قدرت را همراه دارد. طرح این مبحث نیز تا میزانی نشان می‌دهد که معنای شلوار برای میزر در شروح بوستان سعدی، معنایی ثانوی دارد.

۵. بررسی شواهد متون کهن

چنانکه خواهیم دید، دلیل اینکه بسیاری از میزرها در متون، معنای کمربند و شال می‌دهد،

علاوه بر غلبه قاموس عرب، این است که دستار، پارچه‌ای بلند و ندرخته بوده که در وضعیت‌های گوناگون می‌توانستند آن را برای قوت و نیرو گرفتن به دور کمر بپیچند؛ چنانکه زنان نیز برای اقدام به کار، بخشی از چادر خود را به کمر می‌بندند و یکی از معانی تشریح هم همین است؛ پس از این دیدگاه می‌توان کارکرد میزر یا ازار (در معنای دستار) را با چادر مقایسه کرد که هر دو گاهی پوشش سر هستند.

بنابر توضیحاتی که گذشت و نیز ویژگی ندرختگی میزر و بر اساس بافت زبان، شواهد متنی به قرار زیر در قیاس با ابیات منظور بوستان، تشریح می‌شود. گفتنی است بخشی از مصداقها، به دلیل ارتباط تنگاتنگ با مبحث فرهنگ عامه در آن بخش آمده‌است.

۱-۵ اشتراک و تداخل معنایی میزر با ازار در معنای دستار

هرچند ازار در اصل در بسیاری از متون در معنای شلوار و پاچامه آمده است از همان نخستین سروده‌های بجا مانده ادبیات دری، ازار هم در ابیاتی تصریح به میزر در معنای دستار دارد. ابوحنیفه اسکافی می‌گوید:

خدایگان جهان مر نماز نافله را   به جای ماند و بیست از پی فریضه ازار
(مدبری، ۱۳۷۰: ۵۹)

گل سرخ بر سر نهاد و بیست   عقیقین کلاه و پرندین ازار
(ناصرخسرو، ۱۳۶۸: ۳۵۳)

تو چشم مرا نیز به مالیده ازاری   روشن کن ازیارا که من ایزار ندارم
(سنایی، ۱۳۶۲: ۱۰۸۱)

آیا سنایی در این بیت برای روشنائی چشم از ممدوح، شلوار مالیده درخواست کرده‌است؟ باید توجه کرد که اولاً در دو بیت قبل، تقاضای شلوار به صراحت هست: با این همه شعر و هنر و فضل و کفایت   با جان عزیز تو که شلوار ندارم (سنایی، ۱۳۶۲: ۱۰۸۱)

گذشته از ایزار، واژه میزر نیز در آثار سنایی به کار رفته بود و باز، شارحان آثار او، آن را زیرجامه و شلوار معنی کرده‌اند (نگ؛ سنایی، ۱۳۶۲: ۱۲۰۷).

در ثانی، مالیده ازار چیست؟ واژه «مالیده» چه تعبیری داشته‌است؟ با دیدن این واژه (مالیده)، بی شک ذهن آشنایان ادبیات داستان حسنگ وزیر در تاریخ بیهقی را یاد می‌آورد. در معروفترین صحنه آن، هنگامی که او را برای اعدام می‌آورند،

واژه «میزر» در بوستان و نقد و بررسی شروح آن
بیهقی می‌گوید: «جبه‌ای داشت حبری رنگ با سیاه می‌زد؛ خَلَقَ گونه و دراعه و ردایی
سخت پاکیزه و دستاری نیشابوری مالیده و موزه میکائیلی نو در پای و موی سر مالیده،
زیر دستار پوشیده، اندک مایه پیدا می‌بود» (بیهقی، ۱۳۶۲: ۱۸۴). منظور اینجا صفت مالیده
برای دستار است.

شارحان بیهقی، واژه مالیده را «برهم نهاده» و «مرتب» و «مرتّب پیچیده» معنا کرده‌اند.
(بیهقی، ۱۳۶۸: ۳۵۲/۱ و بیهقی، ۱۳۸۴: ۱۰۲)؛ با این اوصاف، مالیده آزار باید آزار مرتب و
پیچیده معنا دهد و به این قرینه، آزار و مئزر عموماً چیزی بوده غیر از شلواری و زیرشلواری
و مترادفاتش؛ چون شلواری «پیچیدنی و تابیدنی» نیست و این عمامه و دستار است که
می‌پیچند و مرتّب می‌کنند. از دید تاریخی نیز، متون دیگر معاصر سعدی آن را به همین
مفهوم به‌کار برده‌اند (از جمله «دیاتسارون» نگ: رضایی باغ‌بیدی، ۱۳۸۷: ۲۲).

۲-۵ میزر در معنای پوشش سر

جمجمی مردانه در پای لطیف برسرش خربندگانه میرزی
(سعدی، ۱۳۷۰: ۱۳)

سعدی، که جهانگرد عالم اسلام بود، تسلط جامعی بر زبان و فرهنگ عرب داشت و
با این حال با نظر به ساختار اجتماعی عصر خویش، موضع خود را در کاربرد واژه میزر
(دستار و سرپند)، مشخص کرده‌است.

۱۳۹ اسدی طوسی یکی از نخستین شاعران لغت‌دان است و به همین سبب، معنایی که او
از کاربرد میزر اراده کرده‌است، اهمیت برجسته‌ای دارد:

دو میزر بود جامه زنگیان یکی گرد گوش و دگر بر میان
(اسدی، ۱۳۵۴: ۱۲۴)

همه ساخته میزر از پرنیان ز دیا یکی کته‌ای تا میان
(همان: ۲۵۵)

نهاد کنیزان‌اند که این بیت پوشش آنان را وصف می‌کند. شارح میزر را در حاشیه،
چادر معنا کرده‌است (همان: ۴۹۲). نکته‌ای که در این بیت توجه برخی پژوهشگران را
جلب کرده، این است که این واژه را از جمله واژه‌های تازی گرشاسنامه می‌دانند که در
شاهنامه نیامده‌است (خالقی مطلق، ۱۳۶۳: ۴۲۲). در شاهنامه دستار فراوان هست.
در مثنوی به قرینه «سر» در ابیات پسین و «مندیل» در عنوان حکایت در معنای دستار

است:

میزری چبود اگر او گویدم در رو اندر عین آتش بی ندَم
(مولوی، بی تا: ۳/۳۱۲۵)

برنهی میزر و گلوته به سر دل پی سیم و چشم در پی زر
(اوحدی مراغی، ۱۳۷۵: ۵۹۷)

چوز الحان بلبل به رقص اندر آید برافشانند اکمام و میزر شکوفه
(کمال الدین اسماعیل، ۱۳۴۸: ۲۳۵)

دو بیت زیر در تأیید بیت کمال، شایان تأمل است:

مگر سبزه از رنگ او، گفته حرفی که دستار اندازد از سر، شکوفه!
زده لاله حرف جگر پاره او که بر سر دریده‌ست معجر، شکوفه
(ملا محمد رفیع واعظ قزوینی، ۱۳۵۹: ۵۳۱)

در مناقب العارفین نیز میزر به معنای دستار و سرانداز به کار رفته: «میزر یمنی را بسان چادر زنانی بر سرافکنده» (افلاکی، ۱۳۵۷: ۴۶۸). هم‌چنین در فیه ما فیه به همین مفهوم است (مولوی، ۱۳۶۲: ۲۵۱).

در رساله قشیریّه به گونه‌ای به کار رفته که ذوجهین است: «جنید مرا درمی داد. آن بر میزر (دستار یا شال کمر) خویش بستم» (قشیری، ۱۳۶۱: ۶۳۳): که به هر دو شیوه رایج بوده است.

هر سال، مُحرمانه ردا گیرد آفتاب وز طیلسان مشتری آرند میزش
که یکی از شارحان این واژه را دستار و عمامه معنا کرده است (معدن‌کن، ۱۳۸۲: ۳۰۱) و دیگری بر ایشان تاخته که به هیچ وجه صحیح نیست بویژه که مُحرّم، دستار بر سر نمی‌بندد (کرمی، ۱۳۷۷: ۹۷) در حالی که توجّه نکرده که موضوع، آفتاب است که چهار بیت قبلش به عروسی تشبیه شده است.

باز در مناقب افلاکی هم آمده است: «آن زمان یک سینی خطّاب را به دو درم می‌دادند. فی الحال حاصل کرده از دست من بستد و در میزری کرده، پروانه شده» (گوهرین، ۱۳۶۲: ۳۷۶). پر واضح است در شلوار کردن شیرینی نباید درست باشد، بلکه در دستار کردن منطقی‌تر است و هنوز نیز کاربرد دارد.

جامی در نفحات‌الأنس، چنان به ظرافت این دو واژه (میزر و ازار) را با هم به کار می‌برد که جداکردن معنایی آنها را ساده می‌سازد:

واژه «میزر» در بوستان و نقد و بررسی شروح آن

ابراهیم بن مؤلّد گوید که: «مرتعش به رَقّه آمد. ابراهیم قَصّار به وی طبقی نان و انگور فرستاد و مرتعش را پوستینی بود و میزری؛ میزر را ازار ساخت و پوستین را بفروخت و به ثمن آن نان و انگور خرید و به ابراهیم قَصّار فرستاد و گفت: نان و انگوری را نان و انگوری (جامی، ۱۳۷۵: ۲۱۱).

در اینجا میزر را دستار و ازار را پوشش پایین‌تنه دانسته‌است و در جایی دیگر معنایی متناقض از آن می‌آورد:

خالی سر او ز زیب معجر	عاری تن او ز ستر میزر
(جامی، ۱۳۶۸: ۷۹۹)	
لوح سجاده و مسواک قلم میزر عرش	صندلی کرسی و فرشست فراش از آثار
(نظام قاری، ۱۳۵۹: ۱۱)	
ز پیشک کله جبه او یکی ناچخ	بزد بر او که بخاکش فکند چون میزر
(همان: ۱۸)	

در بیت زیر میزر و مقنا(مقنعه) در کنار هم آمده‌اند:

بزیرکش چه نیکک واکتان روسی گفت
جهن کتان نمیوت ازمو میزر و مقنا
(همان: ۳۹)

من یکی نیستم صد هزارم
گر به یک میزر و یک ازارم
(حبیب خراسانی، ۱۳۶۱: ۵۵)

زاهد چو به گردن افکنی گاه نماز
شاره میزر چو خر سر افسار دراز
(یغمای جندقی، ۱۳۶۷: ج ۱/ ۴۲۵)

شدم ز میکده گشتم مرید صومعه یغما
بگوز میزر و مصحف مگو ز جام و سبویم
(همان: ۱۶۷)

پرتو مهر درخشنده بر امواج کیود
بافتی ماهی سیمینه به نیلی میزر
(بهار، ۱۳۵۴: ج ۱/ ۷۳۹)

در توصیف این بیت، اولاً بدیهی است که نقش ماهی سیمینه را به پوشش پایین‌تنه، اعم از شلوار و لنگ نمی‌بافند، بلکه بر دستار که مقامی ویژه داشته و در معرض دید هم بوده است و نیز مثل امواج می‌بافتند که دارای پیچش و چرخش هست.

۳-۵ میزر در حکم پوششی ملازم عمامه

گاهی از میزر در حکم پوششی آزاد، ملازم عمامه یاد شده است که روی عمامه یا به دوش

می‌افکنده‌اند:

در تفسیر ارجمند کشف‌الاسرار، عبارتها چنان با قیود همراه است که معنای دقیق این واژه را مشخص می‌کند. «عمامه بر سر نه و میزر بر دوش افکن و من، این بهر کفن نهاده بودم (مبیدی، ۱۳۸۹ : ۱۰۳/۵)؛ اما همین مبیدی در معنای لنگ نیز به کار گرفته است (همان: ۴۵۱/۵ و ۴۱۸/۷ و ۵۰۲/۸).

یعقوب بنیامین را حاضر کرد؛ پیراهنی پشمین از آن خود به وی داد؛ عمامه‌ای کتان از آن اسماعیل و میزری از آن ابراهیم علیهم السلام گفت آن روز که پیش عزیز شوی این پیراهن بپوش و عمامه بر سر نه و میزر بر دوش افکن» و این‌گونه پوشنده میزر و جبهه‌ای متمایز از دیگران می‌باید (مبیدی، ۱۳۸۹: ج ۱۰۳/۵).

۴-۵ میزر در معنای پوشش فرودین تن

هرچند در متون مختلف، بیشتر از ازار برای پوشش پایین تنه یاد شده است، گاهی میزر را در معنای مترادف یا زیرجامه کوچکتر از آن گرفته و در آثاری استفاده کرده‌اند. سنایی در مکاتیب: «قاضی جامه کشید و میزر در ته بست و درون آب درآمد و غسلی بکرد» (سنایی، ۱۳۶۲، ۲۵۱). گویا قاضی از دستار خود به جای لنگ استفاده کرده‌است. خاقانی در توصیف چنگ، میزر را در معنای مطلق پارچه ضخیم به کار برده‌است که بر زانوی چنگ می‌بستند تا کتف نوازنده آسیب نبیند:

چنگ است عریان‌وش سرش، صدره بریشم در برش

بسته پلاسین میزش، زانوش پنهان بین در او

(خاقانی، ۱۳۷۵: ۷۳۰/۱)

که این بیت خاقانی یادآور مصرع معروف «پلاسین معجر و قیرینه گرز» از منوچهری

است (منوچهری، ۱۳۷۵: ۸۶)؛ مقایسه پلاسین میزر با پلاسین معجر قابل تأمل است.

«درویشی میزر تجرید بر بسته رداء تفرید برافکنده سینه از غبار اغیار پاک کرده از کون

تبرا و بمکون تولا کرده» (مبیدی، ۱۳۸۹: ج ۸: ۵۰۲).

سپهر پیر نگر از اشعه خورشید بدست میل زر و بسته بر میان میزر

(خواجوی کرمانی، ۵۸۱)

خواجه جانیم از آن از خودپرستی رسته‌ایم نفس اگر میزر بجوید حکمش از معجر نهیم

(سنایی، ۱۳۶۲: ۴۰۴)

در الهی‌نامه عطار هم در معنای کنایی «آماده کار شدن» آمده است:
چو بهر کار، میز بر میان زد میان آب و آتش در جهان زد
(عطار، ۱۳۹۹: ۳۹۶۰)
دو روز و دو شب از آنجا همی سپاه گذشت که مد نیامد و نگذشت آبش از میز
(فرخی سیستانی، ۲۵۳۵: ۶۸)
این بیت ضرب‌المثل «آب از سر گذشتن» را به یاد می‌آورد.

۵-۵ میز در معنای مطلق پوشش

از جمله پوشش‌های آزاد، که واژه میز بر آنها اطلاق شده، لباس احرام و کفن است.
«کشتن در مصاف دیگر است و گشتن در طواف دیگر، مئزر احرام گشادن دیگر و مغفر
اقدام بر سر نهادن دیگر» (مقامات حمیدی، ۱۳۶۲: ۲۰).
مرد را باید شهادت چون که باشد باک نیست گر ورا اندر بچین سوی لحد میز برند
(سنایی، ۱۳۶۲: ۱۵۵)
سپید و ساده یکی پیرهن یکی دستار کشیده در بر و در زیر آن یکی میز
(ادیب‌الممالک، ۱۳۱۲: ۲۲۶)
این بیت در دیوان ادیب‌الممالک به کفن اشاره می‌کند.
«و ما وقت صبح به غسل مشغول شدیم و شیخ گفته بود کی این کرباس نیمی میز
کنید و نیمی به دوش ما درگیرید...» (لطف الله ابن ابی سعید، ۱۳۷۱: ۶۳).

۶. رویکرد بافتاری در فرهنگ عامه

معنای میز در بوستان را با این رویکرد به دو روش می‌توان توضیح داد:
۱- از دید قرینه‌ها و نشانه‌های درون‌متنی و فرامتنی که به آدابی در بافت جامعه
اشاره می‌کند.
۲- از دید تاریخ پوشاک و منسوجات اقوام ایران و توجه به واژگان، عبارات و
اشعاری که در بافت فرهنگی آنان وجود دارد.

۶-۱ اشاره به آداب قمار

مجموعه تناسبات کمزن (قمارباز)، بازار، گرو، کلاه و میز عمل باختن و پیامد آن را در
ذهن مجسم می‌کند و گرو نهادن کلاه و میز و معنای دستار برجسته می‌شود. در مقاله‌ای
از شفیع کدکنی نقل است: «یکی از ایشان گفت: دوستی داشتم که قمارباز بود... یک

روز نزد من آمد و گفت: ای ابوفلان! تو به من می‌گویی قماربازی مکن؟ من دستاری را که به سیزده درهم خریده بودم به مبلغ بیست درهم گرو گذاشتم و این خود سودی عظیم است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۷: ۶).

در متون گوناگون ادبی، گرو در کنار دستار با افعال مختلف به کار رفته‌است. ابیات زیر مصداقهای روشنی است:

برهنه پا و سر زانم که دائم در خراباتم همی‌باشد گرو هم کفش و هم دستار من هرشب
(سنایی، ۱۳۶۲: ۸۰۳)

دستار مرا گرو نهادی یک کوزه مثلثم ندادی

(مولوی، ۱۳۷۸: ج ۱ / ۳۷۲)

ای یار ما، عیار ما، دام دل خمار ما پا وامکش از کار ما، بستان گرو دستار ما

(همان: ۴)

گرو کردی به می دستار و جبهه سزای جبهه و دستار این است

(همان: ۳۴۲)

بیا باده به دست آر ورنه رندآسا گرو کنم به خرابات جبهه و دستار

(مجد همگر، ۱۳۷۵: ۲۵۰)

در خراباتش به جامی بارها کردم گرو تا نینداری سعادت نیست در دستار من

(یغمای جندقی، ۱۳۶۷: ۱ / ۱۷۰)

نکته درخور توجه در بیت قمارباز این است که صفت «ناپاکرو» با معنای «روپاک» ارتباط ایهامی برقرار می‌کند که نوعی دستار و سرانداز است.

دو نکته نیز می‌توان از این ابیات برداشت کرد: قماربازی با جهان قلندری اشتراکاتی دارد که در متون تصوف از آنها یاد شده‌است. دیگر اینکه شلوار و مترادفات آن را به گرو نهادن یا ستاندن مرسوم نبوده و بلکه «بی دستار شدن و افکندن آن تحقیری بزرگ و خفتی عظیم تلقی می‌شده‌است. طبق اشارات منابع درواقع دستار نوعی اندوخته برای روز مبدا بود» (رک: موسوی، ۱۳۹۷: ۵۱-۵۸ / همو، ۱۳۹۸: ۱۴۳-۱۸۰). هم‌چنین دستار و عمامه به دلیل اینکه نشانه بزرگی و مقام افراد بوده‌است، آن را به گرو می‌داده‌اند (گل عابدی و همکاران، ۱۳۹۷: ۸۸).

۲-۶ اشاره به آداب گرمابه بر مبنای برخی از شواهد میزری

یکی از اماکنی که در ابهام‌زدایی و جداکردن معنایی واژه میز سهم مهمی دارد، گرمابه است.

واژه «میزر» در بوستان و نقد و بررسی شروح آن
دانستن آداب و رسوم گرمابه و ملزومات و مشاغل درون آن مرزهای کاربردی میز را
مقدمتاً مشخص می‌سازد و الگویی تعمیم دهنده در دیگر بافتارهای فرهنگی جامعه ارائه
می‌کند.

مئزر و سطل و آلت تغسیل همه بر خادمان کنند دلیل
(سنایی، ۱۳۵۹: ۱۲۱)

شفیعی کدکنی در حاشیه و تعلیقات بیتی از الهی‌نامه (عطار، ۱۳۹۹: ۳۹۶۰) با اینکه میز را
را سربند معنا کرده‌اند، توضیح داده‌است: «دستاری که آن را بر قسمت فرودین بدن بندند»
و از اسرارالتوحید نیز شاهد آورده‌است. همین معنا و توضیح به شکلی کاملتر بر بیت زیر
منطبق است:

دوید آن صوفی و او را درآورد برای خشک کردن میز آورد
(عطار، ۱۳۹۹: ۵۱۶۱)

عطار در این بیت با توجه به ملزومات گرمابه به سه دستار اشاره می‌کند: دستار
سر، دستار تن یا دوش و دستار فرودین. اصطلاح «سه‌لنگه» هم از همین سه دستار در
گرمابه راه یافته‌است (رک: لطفی و مسجدی، ۱۳۹۳: ۱۶۴-۲۱۰). نتیجه اینکه میز بر این هر سه
لنگ اطلاق می‌شده‌است و در عالم تصوف نیز جایگاه و اعتباری ویژه داشته؛ هم‌چنانکه
میزر با کاربرد سرانداز و عمامه و رودوش نزد انبیا و اولیا، علما و فقها و پیروان ایشان
شأن و منزلتی داشته‌است و توده مردم نیز در جهان اسلام به شکل‌های مختلف، سعی بر
داشتن همان پوشش داشته‌اند که امروزه دایره این کاربرد به قشری خاص معطوف شده‌است.
لازم به ذکر است که لنگ و فوته در آیین تصوف معانی تأویلی داشته‌است: «اگر
پرسند سر لنگ و میان لنگ و پای لنگ کدام است بگو که سر لنگ خدمت است، میان
لنگ تسلیم است و پای لنگ غربت است» (انصاری، ۱۳۷۱: ۲۷۷).

سنایی در مکاتیب: «قاضی جامه کشید و میز در ته بست و درون آب درآمد و غسلی
بکرد» (سنایی، ۱۳۶۲، ۲۵۱). گویا قاضی از دستار خود به جای لنگ استفاده کرده‌است.
«من هم‌چنان با میزری به میان با شیخ برفتم» (منور میهنی، ۱۳۶۷: ۱۷۰).

سعید فرغانی نیز در همین معنا آورده است: «بستن او، سجاده‌های صوفیان را روز
جمعه در میز برای آن تا به جامع برد و رفتن او بر کنار دجله برای غسل جمعه» (فرغانی،
۱۳۵۷: ۶۳۵) و در اوراد الاحباب هم همه جا به معنای لنگ آمده‌است (نگ؛ باخرزی، ۱۳۴۵:
۱۳۴۳ و ۱۵۰ و ۱۴۷).

۳-۶ اشاره به نوع پوشش سر در بین اقوام

همنشینی کلاه و میزر («و» در بیت از نوع ملازمت و مرجع «ش» کلاه فرض شده) اولاً یادآور بیت معروف سعدی است:

کله دلو کرد آن پسندیده کیش   چو حبل اندر آن بست دستار خویش
(بوستان، بیت ۱۲۷۹)

درثانی، خاطرات ایرانشناسان را به یاد می‌آورد؛ از جمله: «به دور کلاه یک دستمال ابریشمی پیچیدم که اول برایم سنگین و رنج‌آور بود؛ اما بتدریج تحمل کردم... امروز من یک شب کلاه کوچک و سبک که دستمالی به دور آن پیچیده شده به سر گذاشته‌ام که خیلی راحت‌تر از کلاه می‌باشد؛ ولی شالی که بسته‌ام گرم است» (رک:دوبید و دیگران، ۱۳۶۲: ۷۳-۷۵). این سخن اشاره می‌کند به نوع پوشش مردم اقلیم لرستان. از تصاویر و مینیاتورهایی که نگارگران از پوشاک ایرانیان نقش کرده‌اند، طرح کلاه و دستاری به دور آن بویژه برای شخصیت‌های کهن فرهنگی، فراوان دیده می‌شود.

علاوه بر این موارد، حساسیت عرف نسبت به پوشاندن سر - که نزد اغلب اقوام ایرانی دیده می‌شود- بر جایگاه سرپوش‌ها از جمله دستار در میان دیگر لباسها افزوده‌است. گفته شاردن بر داشتن سرپوش در ایران و سربرهنه بودن در میان جمع، همان قدر زشت و زننده است که یک نفر اروپایی صاحب‌مقام کلاه‌گیش را از سرش بردارد؛ به همین دلیل، دستار در ایران از دل‌انگیزترین پارچه‌ها تهیه می‌شود و مردم به آن دلبند می‌گویند (موسوی، ۱۳۹۷: ۵۱).

البته صورت و تلفظ درست «دلبند» دلبند به معنای دستار، عمامه و مولوی است (رک، دهخدا: مدخل دلبند).

واژه میزر/مزر (به فوته نیز توجه شود) در برخی از گویش‌ها مانند لری، لکی و کردی با عمامه و دستار مترادف است و در بسیاری از آن نواحی، اساساً واژه عمامه به کار نمی‌رود.^۶ در پژوهش‌های معاصر البسه استان ایلام نیز میزر یکی از چهار سرپوش پارچه‌ای مردم آن عنوان شده‌است (نوبان، ۱۳۷۸: ۳۹). واژه «میزار» در الیگودرز به دستار بلندی اطلاق می‌شود که تا پایین‌تنه مردان امتداد دارد. در آکستر، میزر به دستاری اطلاق می‌شود که هنگام برگشت از سفر حج به سر می‌بندند.

شرف‌کنندی در فرهنگ خود برای زبان کردی، «میزره/ میزه‌ره» را معادل شاشک و سه‌روپیچ آورده و آن را دستار و عمامه معنا کرده و بیت زیر را شاهد آورده‌است:

چپایه شیخ و که‌وای سه‌وزه، میزه‌ری به‌فره سیواکی چووزه‌ره ریواسه، ته‌پله‌سانی گه‌لا (شرفکندی، ۱۳۶۹: ۸۴۲)

در مقاله‌ای، یکی از نامهای عمامه «شاش» دانسته شده و نویسنده معتقد است که «جمع آن شاشات است و شال ممکن است از همین کلمه گرفته شده باشد» (فاضل، ۱۳۵۴: ۱۰).

پیرو این بیت به ابیات محلی بسیاری می‌توان اشاره کرد؛ از جمله:
مخصوصاً دئی حوز آهنگر دشو وا کلو دشو وا میزر
(محمدخان نوری معروف به عبید سیمه)

بیت بالا به پوشش کلاه و عمامه اشاره دارد.

«ای گییه‌م د هار ایآ، گله آهو د ورش کت سوزی کت سوری جر حردّه د میزش»
** برادرم از دور پیداست و گله‌ای آهو با خود می‌آورد** سربندی پارچه‌ای از کتان سبز و سرخ در سر دارد (کیانوش، ۱۳۹۲: ۱۳)

دستار، پوششی شرقی است و علاوه بر اینکه در جهان اسلام شهرت دارد، نزد اقوامی در هند و افغانستان نیز با نام لنگوته می‌توان دید (رک: دوپری، ۱۳۷۹: ۱۶۲). در سیستان و بلوچستان هم به این دستار، لنگته نیز می‌گویند. مردان سنتی مناطق مختلف استان خراسان رضوی از جمله تایباد و تربت جام، سله یا مندیل (عمامه، دستار) بر سر می‌پوشند.

در مواردی محقق و خواننده با واژگان نژاده‌ای که در گویشی می‌بینند، کندوکاو و یقین می‌کنند که ریشه میزر فارسی است؛ چنانکه در پژوهشی آمده است: «مردم پاره به زبان کردی و به گویش هورامی تکلم می‌کنند که از اصیلترین زبانهای ایران‌زمین و بازمانده از زبان پهلوی و اوستایی است. پوشش مردان شامل چوخه و رانک، شال و میزره (سربند)، تاقیله (کلاه)، پوزه‌وانه (ساق‌بند) و... است» (عبدلهی و رستمعلی‌زاده و قانع، ۱۳۹۵: ۱۲۹). امروزه همین دیرینگی و اصالت گویش‌های ایرانی باعث تردید در عربی بودن واژه میزر شده است؛ چنانکه معجر را نیز مُعرب میزر دانسته‌اند و پیش ازین نیز ذکر شد که میزر احتمالاً میسر (مین+سر/ می+سر) باشد. شاید ریتم و کنش آواها برانگیزنده این نوع فرضیه‌های اثبات نشده و معلق باشد. این موضوع در جستاری دیگر درخور بررسی است.

در همه جا نوع مزر فوق‌العاده متنوع است و حتی موقعی که پارچه‌شان از یک جنس باشد، اغلب با توجه به مزی که شخص بسته از زاویه آن می‌توان فهمید که

اهل چه ناحیه‌ای و یا عضو کدام قبیله است. میزر را معمولاً به دور کلاو (کلاه) و در بعضی جاها به دور تپله می‌بندند (ادموندز، ۱۳۶۷: ۱۰۲).

۷. نتیجه‌گیری

به استناد قراین و شواهد متنی و فرامتنی، سوای نگاه صرفاً قاموسی و لغتنامه‌ای، معانی دستار و عمامه در تشریح واژه میزر در بوستان اولویت دارد؛ هرچند نمی‌توان تقریر شارحان بوستان را نادرست دانست. همراه با این نگرش، میزر و کلاً پوشاک، ظرفیت تصویری متون را افزایش می‌دهد و همین نیز گره‌گشای ابهامات معنایی دو بیت بوستان می‌شود.

یکی از علل التقاط و تشکیک معنایی میزر در نتیجه نادیده گرفتن بافتار فرهنگ عوام است و ردّ این گسست را حتی در فرهنگنامه‌های معروف نیز می‌توان دید. عامل ندرختگی پوشش میزر باعث رواج کاربردهای متعدد آن با نامهای گوناگون از جمله شال کمر، دستار، کفن، سرپوش بلند زنان، انواع لنگ، فوطه، مندیل، دوش‌انداز و ازار (شلوار) در فرهنگ پوشاک شده و طبق این پژوهش، میزر در بوستان در معنای دستار و مترادفات آن درست است.

واژه میزر هنوز هم به صورتهای مختلف در برخی از گویش‌های ایرانی به معنای عمامه و سربند و دستار، به کار می‌رود و توجه به کاربرد و شکلهای این واژه بویژه در سفرنامه‌های مستشرقان و پژوهش‌های حوزه پوشاک، مؤید این معناست. بررسی تأثیر و تأثر زبانهای عربی و فارسی برای واژگان میزر، میزره، میسر و معجر درخور توجه و پژوهش است.

پی‌نوشت

1. Johann Gottfried van Herder
2. Grottesque

۳. این نکته را نخستین بار استاد جمشید مظاهری یادآور شدند.

۴. برای مطول نشدن این بحث، رک: <https://qamus.inoor.ir> و کتابخانه مدرسه فقاقت

<https://lib.eshia.ir>، سربرگ معاجم.

5. Reinhart Pieter Anne Dozy

۶. این نکته را بسیاری از فرهیختگان و مردم آن مناطق گوشزد کرده‌اند، از جمله استادان آن سامان و نیز دانشجویان آن مناطق.

فهرست منابع

- ابن بطوطه؛ (۱۳۴۸) *سفرنامه*؛ ترجمه محمدعلی مؤحد، تهران: فرانکلین.
- ابن منظور، محمد ابن مکرم؛ (۱۴۱۴) *لسان العرب*؛ الطبعة الثالثة، جزء ۴، بیروت: دار صادر.
- ادموندز، سیسیل جی؛ (۱۳۶۷) *کردها، ترک‌ها، عرب‌ها*؛ ترجمه ابراهیم یونسی، تهران: روزبهان.
- ادیب الممالک فراهانی؛ (۱۳۱۲) *دیوان کامل*؛ تصحیح و حواشی وحید دستگردی، تهران: ارمغان.
- اسدی طوسی، علی بن احمد؛ (۱۳۵۴) *گوشناسنامه*؛ به اهتمام حبیب یغمایی، تهران: طهوری.
- افلاکی، احمد بن اخی؛ (۱۳۵۷) *مناقب العارفین*؛ به اهتمام تحسین یازجی، ج ۲، تهران: دنیای کتاب.
- انصاری، قاسم؛ (۱۳۷۱) «پنج متن در قلندری»؛ مجله یغما، یادنامه حبیب یغمایی، گردآوری ایرج افشار با همکاری قدرت الله روشن؛ تهران، انتشارات ایران، ج سی و دوم، بهار، ص ۲۶۱-۲۸۲.
- انوری، حسن؛ (۱۳۸۱) *فرهنگ بزرگ سخن*؛ تهران: سخن.
- اوحدی مراغی، رکن الدین؛ (۱۳۷۵) *کلیات دیوان*؛ به کوشش سعید نفیسی، تهران: امیرکبیر.
- باخرزی، یحیی؛ (۱۳۴۵) *اوراد الاحباب و فصوص الادب*؛ به کوشش ایرج افشار، تهران: دانشگاه.
- براو مان، مئیرام؛ (۱۳۹۹) «ریشه واژه وزیر»؛ ترجمه علی اشرف صادقی؛ *فصلنامه فرهنگبان*، س دوم، ش ۶، ص ۶۸-۷۳.
- بهار، محمدتقی؛ (۱۳۵۴) *دیوان*؛ ج ۱، تهران: امیرکبیر.
- بیهقی، ابوالفضل؛ (۱۳۶۲) *تاریخ بیهقی*؛ به اهتمام غنی - فیاض، تهران: خواجه.
- _____؛ (۱۳۸۴) *تاریخ مسعودی*؛ محمدرضا یوسفی، قم: دانشگاه قم.
- پراپ، ولادیمیر؛ (۱۳۷۱) *ریشه‌های تاریخی قصه‌های پریان*؛ ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: توسن.
- پریوش، محسن و محمدی، ذکراالله؛ (۱۳۹۷) «تحلیل جامعه‌شناختی شهرآشوبها به عنوان تاریخ محلی منظوم در عصر تیموری»؛ *نشریه متن پژوهی ادبی*، ش ۷۷، ص ۶۷-۹۲.
- ترابی، علی اکبر؛ (۱۳۸۳) *جامعه‌شناسی ادبیات فارسی*؛ تبریز: فروزش.
- جامی، نورالدین عبدالرحمان؛ (۱۳۷۵) *نفحات الانس من حضرات القدس*؛ تصحیح محمود عابدی، تهران: اطلاعات.
- _____؛ (۱۳۶۸) *هفت اورنگ*؛ تصحیح مرتضی مدرس گیلانی، تهران: سعدی، ۱۳۶۸.
- حبیب خراسانی، حاج میرزا؛ (۱۳۶۱) *دیوان اشعار*؛ به سعی و اهتمام علی حبیب، تهران: کتابفروشی زوار.
- حسن دوست، محمد؛ (۱۳۹۳) *فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی*؛ ج ۲، تهران: گروه نشر آثار

فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

- حموی، یاقوت: (۱۴۱۴) معجم الأدباء، طبعه الأولى، جزء ۴، بیروت: دار الغرب الإسلامی.
- حمیدالدین بلخی: (۱۳۶۲) مقامات حمیدی؛ تهران: شرکت تعاونی و نشر بین‌الملل.
- خاقانی شروانی، افضل‌الدین: (۱۳۷۵) دیوان؛ ویراسته جلال‌الدین کزازی، تهران: مرکز.
- خالقی مطلق، جلال: (۱۳۶۲) «گردشی در گرشاسب‌نامه (۱)»؛ نشریه ایران‌نامه، بهار، ش ۳.
- خلف تبریزی، محمد حسین: (۱۳۵۷) برهان قاطع؛ به اهتمام محمد معین، چ سوم، تهران: امیرکبیر.
- خواجه‌جوی کرمانی: (بی‌تا) دیوان؛ با مقدمه مهدی افشار، تهران: انتشارات زرین.
- دزی، ر. پ. آ: (۱۳۵۹) فرهنگ البسه مسلمانان؛ ترجمه حسینعلی هروی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- دوبد، بارون؛ ادموندز، سیسیل جان؛ مینورسکی، ولادیمیر: (۱۳۶۲) دو سفرنامه درباره لرستان؛ ترجمه سکندر امان‌اللهی بهاروند و لیلی بختیار، تهران: بابک.
- دوپری، لوئیس: (۱۳۷۹) افغانستان (تاریخ و جغرافیا)؛ ترجمه جعفر رسولی، قم: مترجم.
- دهخدا، علی‌اکبر: (۱۳۷۳) لغت‌نامه؛ ج ۸ و ۱۳، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- راغب الاصفهانی: (۱۴۱۲) المفردات فی غریب القرآن؛ بیروت: دارالشامیه.
- رامپوری، غیاث‌الدین محمد: (۱۳۶۳) غیاث اللغات؛ به تصحیح محمد دبیرسیاقی، به کوشش منصور ثروت، تهران: امیرکبیر.
- رضایی باغ‌بیدی، حسن: (۱۳۷۵) «بررسی چند واژه دخیل هندی در شعر فارسی»؛ فصلنامه فرهنگستان، ش ۸، ص ۱۰۳-۱۱۶.
- _____؛ (۱۳۸۷) «ویژگی‌های زبان‌شناختی دیانتسارون فارسی، متنی از سده هفتم»؛ نشریه آئینه میراث، ش ۴۲، ص ۲۳-۷.
- سعدی: (۱۳۶۳) بوستان؛ تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، تهران: خوارزمی.
- _____؛ (۱۳۷۴) بوستان؛ شرح محمد علی ناصح، به کوشش خلیل خطیب رهبر، تهران: صفی‌علیشاه.
- _____؛ (۱۳۷۵) شرح محمد خزائلی، تهران: جاویدان.
- _____؛ (۱۳۶۵) کلیات سعدی؛ به اهتمام محمد علی فروغی، تهران: امیرکبیر.
- _____؛ (۱۳۸۳) کلیات سعدی؛ به اهتمام کمال اجتماعی جندقی، تهران: سخن.
- _____؛ (۱۳۷۰) کلیات؛ تهران: محمد.
- سنایی، مجدود بن آدم: (۱۳۶۲) دیوان؛ به اهتمام مدرس رضوی، تهران: سنایی.
- _____؛ (۱۳۶۲) مکاتیب سنایی؛ به اهتمام نذیر احمد، تهران: کتاب فرزاد.
- _____؛ (۱۳۵۹) حدیقه الحقیقه؛ تصحیح و تحشیه مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران.

واژه «میزر» در بوستان و نقد و بررسی شروح آن

- شرفکندی، عبدالرحمن؛ (۱۳۶۹) فرهنگ کردی- فارسی؛ تهران: سروش.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا؛ (۱۳۹۷) «عیاری و شاطری در سندی بسیار مهم»؛ نشریه جستارهای نوین ادبی، شماره ۲۰۰، بهار، ص ۱-۱۶.
- شهشهبانی، سهیلا؛ (۱۳۷۴) تاریخچه پوشش سر در ایران؛ تهران: انتشارات مدبر.
- عبدلهی، عادل؛ (۱۳۹۵) رستمعلی زاده، ولی اله؛ قانع، بشیر؛ «زمینه‌های اجتماعی فرهنگی کنش‌های اقتصادی در میان زنان و پیامدهای آن»؛ نشریه مطالعات جامعه‌شناختی، ش ۴۸، ص ۱۲۳-۱۴۲.
- عطار نیشابوری؛ (۱۳۹۹) الهی‌نامه؛ مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، چ نهم، تهران: سخن.
- غزالی، محمد؛ (۱۳۶۴) احیاء علوم الدین؛ ترجمه مویدالدین محمد خوارزمی، به کوشش حسین خدیو جم، تهران: علمی- فرهنگی.
- فاضل، محمود؛ (۱۳۵۴) «عمامه»؛ نشریه هنر و مردم، ش ۱۵۷، آبان، ص ۸-۱۴.
- فرخی سیستانی؛ (۲۵۳۵) دیوان؛ تهران: وزارت اطلاعات و جهانگردی.
- فرغانی، سعید الدین سعید؛ (۱۳۵۷) مشارق الدراری؛ مقدمه و تعلیقات سید جلال‌الدین آشتیانی، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- قاری یزدی، نظام الدین محمود؛ (۱۳۵۹) دیوان البسه؛ به اهتمام محمد مشیری، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان.
- قشیری، ابوالقاسم؛ (۱۳۶۱) ترجمه رساله قشیری؛ تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: علمی- فرهنگی.
- کرمی، محمدحسین؛ (۱۳۷۷) «نقد کتاب بزم دیرینه عروس»؛ مجله شعر، ش ۲۲، بهار، ص ۹-۹۹.
- کشوری، کیانوش؛ (۱۳۹۲) «ادبیات فولکلوریک و نقش آن در فرهنگ لرستان»؛ همایش ملی بررسی سیر تحول ادبیات بومی لرستان.
- کلیم کاشانی، ابوطالب؛ (۱۳۸۷) دیوان؛ تصحیح حسین پرتو بیضایی، تهران: سنایی.
- کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی؛ (۱۳۴۸) دیوان؛ به اهتمام حسین بحر العلومی، تهران: کتابفروشی دهخدا.
- گل عابدی، فاطمه؛ بصیری، محمدصادق؛ صرفی، محمدرضا؛ (۱۳۹۷) «نقد غزلی از مولانا براساس نظریه نقد خیال ژیلبر دوران»؛ دو فصلنامه بلاغت کاربردی و نقد بلاغی، دوره ۳، ش ۲، (پیاپی ۶)، ص ۷۸-۹۰.
- گوهرین، سید صادق؛ (۱۳۶۲) فرهنگ لغات و تعبیرات مشنوی؛ تهران: زوار.

- لطف‌الله ابن ابی سعید، جمال‌الدین؛ (۱۳۷۱) *حالات و سخنان ابوسعید ابوالخیر؛ تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگاه.*
- لطفی، علیرضا؛ مسجدی، حسین؛ (۱۳۹۳) *فرهنگ‌واره گرمابه؛ تهران: کتاب آبان.*
- مجد همگر یزدی؛ (۱۳۷۵) *دیوان؛ تصحیح احمد کرمی، تهران: انتشارات ما.*
- مدبری، محمود؛ (۱۳۷۰) *شاعران بی‌دیوان؛ تهران: پانوس.*
- معدن‌کن، معصومه؛ (۱۳۸۲) *بزم دیرینه عروس؛ تهران: مرکز نشر دانشگاهی.*
- مناظر احسن، محمد؛ (۱۳۶۹) *زندگی اجتماعی در حکومت عباسیان؛ ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: علمی فرهنگی.*
- منوچهری دامغانی؛ (۱۳۷۵) *دیوان؛ به اهتمام سید محمد دبیرسیاقی، تهران: زوار.*
- موسوی، سید جلال؛ (۱۳۹۸) «اشارات و مضمونهای دستار و دستاربندی در ادب فارسی»؛ *پژوهش‌های ادبی، س شانزدهم، ش ۶۶، ص ۱۴۳-۱۸۰.*
- _____؛ (۱۳۹۷) «بی دستار شدن، اشکال و دلایل»، *دو ماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه، س ششم، ش ۱۹، ص ۴۷-۶۹.*
- مولوی، جلال‌الدین محمد؛ (۱۳۷۸) *کلیات شمس / دیوان کبیر؛ با تصحیحات و حواشی بدیع الزمان فروزانفر، تهران: امیرکبیر.*
- مولوی، جلال‌الدین؛ (بی‌تا) *مثنوی معنوی؛ به همت رینولد نیکلسون، تهران: مولی (افست).*
- _____؛ (۱۳۶۲) *فیه ما فیه؛ به اهتمام بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: امیرکبیر.*
- المیبدی، رشیدالدین؛ (۱۳۸۹) *کشف‌الاسرار و عده‌الابرار؛ به اهتمام علی‌اصغر حکمت، تهران: امیرکبیر.*
- ناصرخسرو؛ (۱۳۶۸) *دیوان؛ تصحیح مینوی و محقق. تهران: دانشگاه تهران.*
- نفیسی، علی‌اکبر؛ (۲۵۳۵) *فرهنگ نفیسی (ناظم‌الاطبا)؛ ج پنجم، تهران: کتابفروشی خیام.*
- نوبان، مهرالزمان؛ (۱۳۷۸) «پوشاک سنتی استان ایلام»؛ *نشریه کتاب ماه هنر، بهمن و اسفند، ش ۱۸-۱۷، ص ۳۶-۹.*
- واعظ قزوینی، ملا محمد رفیع؛ (۱۳۵۹) *دیوان؛ به کوشش سیدحسن سادات ناصری، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علی‌اکبر علمی.*
- ولک، رنه؛ (۱۳۷۳) *نظریه ادبیات؛ ترجمه ضیاء مؤحد و پرویز مهاجر، تهران: علمی - فرهنگی.*
- یغمای جندقی؛ (۱۳۶۷) *دیوان اشعار؛ به تصحیح سید علی آل‌داود، تهران: انتشارات توس.*